

Саша Јованчевић
Београд

МОДЕРНИЗАЦИЈА СРПСКОГ ДРУШТВА У XIX ВЕКУ

Сажетак

Овај рад, узимајући у обзир сложеност ширих друштвених и историјских збивања, доноси сажету анализу модернизације српског друштва у контексту политичког динамизма деветнаестовековних прилика у Србији.

Реч је дакле, о постепеном преображају доминантно патријархалне и традиционалне Србије у друштво које свој развој постепено окреће новим основама, изградњи модерних вредности и институција какве у то време већ постоје у Западној Европи.

У политичком смислу Србија је, с обзиром од чега се кренуло на почетку XIX века, на крају тог века заиста направила импозантан модернизацијски резултат. Устав из 1888. године, односно 1903., успоставља формално институционално устројство као у Западној Европи тог времена, тако да се и у Србији званично потврђују: пун ауторитет Народне Скупштине са законодавном влашћу, независност судства, политичка власт органа месне управе, грађанска права, слобода штампе, непосредни изборе, тајно гласања..., што уз успоставу модерних политичких странака ствара претпоставке за даље јачање демократских институција.

Међутим, евидентно је модернизација у Србији краја XIX века више има формални него садржински и суштински смисао. Наиме, за истинску имплементацију модерног устројства државе потребна је и шире прихваћена демократска политичка култура грађанске

провинијенције као фондус модерног друштва – што у основи још задуго неће бити постигнуто.

У друштву у коме тако доминантно преовладава рурално становништво модернизација остаје суштински проблематична јер традиционалне вредности и даље неприкосновено трасирају смернице живота.

Кључне речи: друштвени карактер, друштвена структура, колективна свест, политичка култура, друштвени развој, традиција, ауторитарност, модернизација, либерализам, конзервативизам,

Иако географски у њеном средишту, духовне баријере од увек су Европу чиниле удаљенијом Србији него што она заправо јесте. Стицајем вековних историјских, геополитичких и других околности, Србија је релативно остајала по страни од главних токова успостављања европске политичке мисли. У односу на традиције ране и класичне европске политичке и демократске културе, Србија је остала изолована. Од самих почетака европског духовног развоја, она је била у заостајању. Ни хришћанство, темељ европских вредности, овде се није могло развити доследно монотеистички. Иако је, какво такво његово утемељење ипак постигнуто, извесно је да је тај домет остварен знатним изобличењем његове суштине - снажним повезивањем са аутохтоним паганским хтонским елементима. Утицај Ренесансе и њеног демократског републиканизма био је минималан, и на наше просторе углавном је долазио тек незнатно, преко трговачких каравана Дубровачке републике. Ништа боље није било ни са друштвеним рефлексијама реформације, ни макар посредним утицајем протестантске етике која је, сетимо се, по Веберовом мишљењу тако импозантно променила Европу. Док су просветитељи писали чувену енциклопедију, у Србији нико није имао ни елементарне представе о идејама којима она барата. Значајнији одједи и утицаји велике Француске револуције и великих политичких идеја, које су на њеном темељу настале и касније уобличаване: либерализам, комунизам и национализам, у Србији су стизали тек са вишедеценијским закашњењем. На њеном тлу од увек је много већа приврженост поклањана традиционализму из кога се од увек, па и од почетка XIX века баштинио снажан конзервативизам. Уз то, спороходно узрастање градова значило је отежано продирање напредних стремљења, јер је сељачки менталитет тешко био спреман да прихвати новотарије какве су за њега биле тековине модерних европских држава. Евентуално, био је отворен за њихово усвајање само до мере у којој су оне колико-толико биле

компатибилне са неким тенденцијама у народној традицији, а снажно је затварао своју рецепцију према свему што јој се противило. Та чињеница је од увек била место сусретања и истрајавања прехутне конзервативне коалиције између, с једне стране, ауторитарних владара и њихових бирократских олигархија, и с друге стране, сељачке масе свикнуте на ход по утабаној стази проверених традиционалних вредности.

ПЕРИОД УСТАНИЧКЕ СРБИЈА ПОД ВОЖДОМ КАРАЂОРЂЕМ ПЕТРОВИЋЕМ

За датум *отпочињања развоја* модернизацијских процеса у српском друштву, може се рачунати избијање првог српског устанка из 1804. године, почев од кога, до тада инхерентна, имплицитна, епска настојања за државно самоуспостављање добијају све систематичнији карактер конкретног, манифестног свенародног прегнућа за остварење идеала националне слободе и независности, али и социјалне правде.

Захваљујући војним успесима масовног, народног Првог српског устанка, дошло је до ослобођења српских крајева од турске власти и до успостављања нове српске државе. Иако је, наравно, извојевана самосталност, организовањем државе, одмах донела интензиван развој друштвене структуре, и исто тако полет колективне свести, може се рећи да је традиционална друштвена и колективно психолошка структура жилаво опирајући се и даље трајала, те су народне масе, у огромној мери, још дуго наставиле да постоје (мисле, осећају и делају) на основама снажно опстајућег традиционалног друштвеног карактера. Ипак, промене су биле огромне и тек су стварале значајне претпоставке за већу диференцијацију друштвене структуре и значајније увећавања колективно свесних садржаја у колективном психичком животу српског народа.

“Општенародни устанак широких димензија имао је све карактеристике велике социјално-економске и политичко-националне револуције ... Укидање спахијских продукционих односа (фактички, турског феудалног поретка – подвукао С. Ј.), и озакоњење сељачке баштине као слободног сељачког поседа били су најзначајнији резултати из области друштвено-економских промена које је устанак донео ослобођеној Србији”¹⁾. Основа привреде и даље

1) Стојанчевић, Владимир, *Историја српског народа, V-1: Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 92-93.

је била искључиво пољопривреда, а трговином²⁾ су се бавили тек малобројни богати Срби, и то пре више из Војводине наго у самој Србији. Уосталом, и сам Вук Караџић сведочи да је у то време сав српски народ живео искључиво по селима и да му је главно занимање била земљорадња и сточарство, а да је постојала и мањина Срба по градовима који су се бавили углавном занатима, а коју је народ обично мрзео, јер су били готово потпуно потурчени и одрођени од српства.

Круна устанка(револуције) у политиком и националном смислу, било је устројење независне државе. “Сам Карађорђе као вођа устанка и готово све устаничке старешине као представници нахија, показивали су извесно разумевање за примену искустава хришћанских држава Европе ... Тако је већ 1805. дошло до стварања централних органа управе, Правитељствујушћег совјета (својеврсне Владе-подвукао С. Ј.) и нахијских судова.”³⁾ По руском предлогу, Карађорђе је 1807. прихватио нацрт државног уређења којим му је као кнезу Србије била доста ограничена извршна и лична власт. Ипак, овај својеврсни први устав није био спроведен из политичке уздржаности Русије у датој политичкој констелацији⁴⁾. У сврси учвршћивања организационе структуре ослобођене територије и у намери да се побољша ефикасност централних органа власти, али и да се ојача извршна власт Карађорђа, на скупштини устаничких старешина 1811. био је донесен нов устав, којим је основано 6 попечитељства (претеча министарстава) за кључне области и Велики земаљски (народни) суд⁵⁾.

Са ослобођењем од Турака били су стварени услови за слободан развој националне културе и просвете. Заправо и пре револуције, дакле, и као њена својеврсна духовна припрема и претходница, као културна потпора, снажно су деловали грађански слојеви Срба у Војводини. С једне стране, српско грађанство које је у многим местима Војводине било економски напредно и духовно врло лепо развијено, изнедрило је младу српску интелигенцију понесе-

2) Сам Карађорђе је био ситни трговац.

3) Стојанчевић, Владимир, *Историја српског народа, V-1: Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 68.

4) О овоме видети у: Ђоровић, Владимир, *Историја српског народа III*, Београд: Арс Либри, 1997, стр. 70-71.

5) О овоме видети у: Стојанчевић, Владимир, *Историја српског народа, V-1: Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 72-73.

ну идејама рационализма и просветитељства којима је желело да што темељније утиче на свој народ. У том духу, у повољној клими просвећеног апсолутизма аустријског цара Јосифа II, почиње све оштрија критика јаловог калуђерског живота и тежи се да се народ просветом лечи од предрасуда и рђавих навика и обичаја. С друге стране, снажан духовни центар постаје и српска црква у Војводини која се окупила око младог и активног митрополита Стевана Стратимировића⁶⁾ који је преузевши ово звање 1790. учинио српску цркву у Војводини не само религиским, већ и културним средиштем српског народа. Већ 1791. у Карловцима је основана прва српска гимназија, а од тих времена у српским рукама је и сопствена штампарија. Ипак, најимпозантнија фигура српске напредне мисли тога времена јесте Доситеј Обрадовић⁷⁾. Сасвим у духу тадашњег просвећеног рационалистичког и утилитаристичког учења, по узору на западноевропску, тада најпрогресивнију, друштвену мисао “идеја прогреса народа и отаџбине код Доситеја подразумева нужност промене као замене старог новим, оним што је постало бескорисним корисним, подразумева разум као врхунског судију у избору одбацивања старог и увођења новог”⁸⁾. “Политику Доситеј поима као рационално организовано морално делање, ... са позиција апсолутне и просвећене власти као највише институционалне умне моћи, а са циљем постизања општег добра које се огледа у постојању среће и задовољства *појединаца* (подвукао С. Ј.) који чине заједницу, пре свега услед постигнуте опште и личне *користи* (подвукао С. Ј.)”⁹⁾ Потпуно у времену кад се и у Западној Европи почиње развијати друштвена мисао о нацији, Доситеј разматра пи-

6) Према наводима Владимира Ћоровића, за Метрополита Стратимировића, заједно са још неким истакнутим Србима тога времена у Војводини, као што је нпр. Јован Јовановић Шакабент, зна се да су били чланови ложе “Слободнозидарског” покрета којем су у XVIII веку припадали сви слободоумни духови Европе. Наведено према: Ћоровић, Владимир, Историја српског народа II, Београд: Арс Либри, 1997, стр. 485-486.

7) Остале су упечатљиве и пророчке речи које је Доситеј оставио а пропос значаја просвећивања и могућности друштвеног развоја у Србији и осталим крајевима где живе Срби: “*Србија, Босна и Херцеговина избавиће се временом од Турака и ослободити: али ако народ у овим земљама не почне отресати од себе сујеверије и не искорени ону дрвњу и богомрску вражду и мрзост на закон, они ћеду сами себи бити Турци и мучитељи*” – наведено према: Суботић, Милан, *Срицање слободе, Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Ниш: Градина, 1992, стр. 4.

8) Симеуновић, Драган, “Политичка доктрина здраворазумског просветитељства”, у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 32.

9) Исто, стр. 35.

тађе српске нације и при њеном одређивању као поузданији идентификациони елемент узима етничко порекло као историјски стабилнији елемент од правног и посебно религијског статуса. Стога су за њега, мимо и до данас очуваног етнофилетизма, “Срби сви они који су српског етничког порекла, а не само они који су православне вере”¹⁰⁾. Своје огромно знање и животно искуство донео је у ослобођену устаничку Србију и активно се ставио у службу просвете новоуспостављене државе. О искренности његових намера и просветитељском патосу с којим се вратио у Србију да помогне уздицању тек ослобођеног српског отечества, до данас је остала да сведочи и песма коју је тим поводом испевао: “Востани Србије”. Баш захваљујући њему, који је од 1811., проглашен и за првог попечитеља (претеча министра) просвете, на развијање основног школства¹¹⁾ почело се гледати као на питање ширег народног интереса, посебно у условима потребе за службеницима у развијајућим државним институцијама. Тако је, евидентно посредан његов значај и за отварање Велике школе, 1808. године, која ће од тада имати огроман значај као аутономна институција образовања и коју ће, за времена свог оснивања, између осталих, завршити и Вук Караџић, касније главни реформатор српског писма и највећи сакупљач богатства народног стваралаштва.

Кад је реч о колективно психичком животу, устанак и јесте својеврсни израз узрасле народне свести очитоване у народном, епском стваралаштву. Векови епских јуначких победа устанком су преточени у конкретизацију борбе за националну слободу. Народ је напојен снагом епске митологије змогао храброст и веру у себе да може да оствари жељено сопственим делима, личним херојизмом. Зато се после Првог српског устанка, по моме мишљењу, може говорити о квалитативном развоју колективне свести, односно, о значајној редукацији колективно несвесних садржаја у психичком животу српског народа, јер је чином устанка народ преузео улогу делатног историјског субјекта самопотврђивања достигнутог нивоа развијене свести.

10) Исто, стр. 36.

11) О овоме видети у: Стојанчевић, Владимир, *Историја српског народа, V-1: Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 75-76

ПЕРИОД ПРВЕ ВЛАДЕ МИЛОША И МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА

По пропасти првог, веома брзо избија II српски устанак. Под вођством Милоша Обреновића, пут српске коначне независности ишао је спороходније, али и уз мање жртве, више говором дипломатије него снагом оружија. Ипак, Милошева владавина била је изузетно апсолутистичка и ауторитарна. По угледу на турске паше, а и заслугом личног карактера, све је чинио како би сачувао власт, па је био изузетно суров према супарницима и самом народу. Једино ограничење за кнеза била је Народна скупштина чија улога је била само формална, јер се није састојала од слободно изабраних посланика, већ од нахијских старешина који су зависили од Милош, јер их је он сам и постављао. Кнез је, дакле, био и закон и управа и суд. У чувеном писму Милошу, с почетка 1830-их, Вук Караџић му поручује да је народу за његове власти горе него под Турцима и чак га назива “највећим тиранином и беззакоником”¹²⁾. Поента поруке Вуковог писма Милошу управо разобличава суштину ауторитарне Милошеве владавине и Вук му чак скреће пажњу на могуће реперкусије таквог стања наводећи “да владалац који поданицима не пружа сигурност и сам остаје без ње, да онај ко неограничен туђим правом влада, не може рачунати ни на своје право, већ се може ослањати само на силу која није вечита ни непобедива”¹³⁾. И заиста, као реакција на самовољу и суровост Милошева владања, у Србији тога времена избијали су многи устанци и буне, али их је Милош све до једне, лукавством и силом, у корену и крви сузбијао. Сељачко незадовољство било је нарочито и поводом остатака феудалног режима из турског времена. Сељак није имао потпуну привредну слободу и осећао се још једнако зависним јер је још увек “кулучио” не само за “опште народну ползу” и кнезу лично, већ и новоствореном кругу јавних службеника: капетанима, члановима суда и кметовима, те свештеницима. И поред чињенице да је за време Милошеве владавине Србији потврђен већи степен самосталности¹⁴⁾, друштвена структура младог српског друштва чини

12) Наведено према: Суботић, Милан, *Срицање слободе, Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Ниш: Градина, 1992, стр. 14.

13) Исто, стр. 15.

14) Хагишерифима из 1830. и 1833. Србија је потврдила тековине (резултате борбе) I српског устанка, што је не само Милошева заслуга, већ пре, можда и више, резултат политике руског притиска на Порту, у смислу потврђивања VIII тачке мировног уговора из Букурешта (1812) - О овоме видети у: Стојанчевић, Владимир, *Историја српског*

се стагнира под ударима Милошевог апсолутизма. До половине 30-тих година XIX века, под притиском јавности - народних побуна и опозиције, Милош је попустио. У Народној Скупштини је изгласан напредан - Сретенски устав^{15)/16)}, који је до те мере чак био слободуман за то време, да су против њега одмах устале, поред Турске, и Русија и Аустрија, којима је овај заличио као производ елемената блиских идејама Француске револуције¹⁷⁾. И заиста, “од француских конституција”, овај устав “је узео спољашњи облик, што се нарочито види по глави “О опште народним правима Србина” која својом редакцијом опомињу на француску декларацију о правима човека и грађанина”¹⁸⁾. Тим уставом био је установљен један Савет народних старешина, на који су пренете готово све кнежеве атрибуције. Савет је био законодавно тело којем је кнез могао само два пута одрећи потврду. Уједно, Савет је био и врховна управна власт: министри су се узимали искључиво из реда саветника. Најзад, једно саветско одељење је деловало као суд највишег степена. Тако је Савет у себи сједињавао све три власти не остављајући кнезу ништа. Поред Кнеза и Савета, устав је предвиђао и Народну скупштину састављену од народних депутата и њена сврха је била да једном годишње расправља о данку (порезу) који ће се разрезати међу народом. Најзад, сваки кулук, сем за “опште народну ползу” био је укинут, а народне старешине биле су спречаване у монополисању извозне трговине. Као такав, као сувише либералан, Сретенски устав је под “међународним притиском” суспендован и пре то што је активно заживео¹⁹⁾. 1838. године донесен је знатно мање либералан устав (ткз. “Турски устав), а Милош је напустио Србију јер се није могао сложити ни са елементима овог устава јер је и овај такође садржавао одредбе о Савету као независном тело

народа, V-1: Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 120-125.

- 15) За писца овог напредног устава важи један од просвећених Срба тога времена: Димитрије Давидовић, претеча сваког политичког либерализма у Србији, иначе 1813. године покренуо је и уређивао “Новине сербске из царствујућег града Виене”, први дневни лист на српском језику. Између осталог, такође је остао познат као дугогодишњи кнежев секретар и касније један од водећих дипломата свога времена. Видети у: Суботић, Милан, *Српцање слободе, Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Ниш: Градина, 1992, стр. 17-23.
- 16) Мишковић, Милић (приредио), *Сретенски устав*, Београд: Службени гласник, 2003.
- 17) Ђоровић, Владимир, *Историја српског народа III*, Београд: Арс Либри, 1997, стр. 137.
- 18) Јовановић, Слободан, “Политичке и правне расправе” у: *Сабрана дела: том II*, Београд: БИГЗ, 1990, стр. 17.
- 19) Донет је у фебруару, а обустављен је већ у марту 1835. године

које би га контролисало и ограничавало. Четири године касније, из истих разлога Србију је напустио и његов син, кнез Михаило.

По мишљењу Слободана Јовановића, Устав из 1838. године представља прекретницу у државно-правној историји српског друштва, јер је његовим ступањем на снагу Србија коначно учинила први корак суштинском приближавању модерној европској породици народа у којој је у том периоду уставност већ била распрострањена традиција. Ево шта он још каже тим поводом: “С уставом од 1838 настаје код нас модерно уређење државне власти. Под Милошем, судство и управа нису се строго одвајали једно од другог. Централна управа била је усредсређена у кнежевој канцеларији. Писаних закона није било, него су кнез и старешине управљали по здравом разуму. Све се то мења после устава од 1838. Судска и управна власт одвајају се једна од друге. Централна управа дели се на министарства којима управљају одговорни министри. Писани закони издају се у све већем броју, и с њима у јавни живот продире идеја законитости. Као највиша воља у држави не сматра се више лична воља кнежева, него апстрактна воља закона. Положај чиновника мења се из основа. Под Милошем чиновници су били слуге кнежеве; њихова плата, унапређење и пензија, све је то зависило од кнежеве милости. Под уставом из 1838., чиновници су државни органи, чији је положај строго утврђен законом.”²⁰⁾

ПЕРИОД ВЛАДЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА

40-их година XIX века уставобранитељска опозиција је представљала ону прогресивну, активну снагу која није јењавала и која је доносила нови постепени напредак српском друштву. То ју је најзад, са новом династијом на челу, довело у прилику да заиста оствари извештан, невелик али реалан друштвени напредак у Србији. Дакле, “детронизовањем Милошевог апсолутизма и коначним доласком “Уставобранитеља” на власт (1842 г.) почело је споро, али извесно пенетрирање модерних либералних идеја и стасавања грађанског нараштаја као кључног носиоца српског модернизацијског покрета.”²¹⁾ “Већ 1844. донесен је грађански законик²²⁾, ... а

20) Јовановић, Слободан, “Политичке и правне расправе” у: *Сабрана дела: том II*, Београд: БИГЗ, 1990, стр. 20.

21) Ђуретић, Ненад, *Политички либерализам Владимира Јовановића*, Нови Сад: Удружење за политичке науке, 2004, стр. 40.

22) Дуготрајни процес приређивања грађанског законика, заправо превођење и прилагођавање Наполеоновог грађанског законика, припало је на част и знање Јована Хаџића, политичара, правника и песника који је овај с много труда и тешкоћа ипак остварени

1853. законик о грађанском судском поступку²³⁾, што је био главни услов да се, насупротив још увек владајућој турској традицији, створи правна држава. У то време, јављају се извесни зачеци индустрије. Управо прве фабрике у Србији ничу половином XIX века и то су “фабрика пива у Београду из 1850. и тополивница у Крагујевцу из 1853”²⁴⁾. У исто време у Србији се граде први (насути) путеви²⁵⁾, а трговина²⁶⁾ је у експанзији као никада до тад. Посебно се развија чиновништво²⁷⁾ које је, без обзира на велике злоупотребе у његовим редовима, по први пут елементарно правно образовано, захваљујући чему држава знатно лакше функционише. У овом периоду “уставобранитељи су исто тако доста радили на дизању народне просвете ... за њихова времена отворено је преко 200 нових школа, доносе се закони о основним и средњим школама, ... а појављују се и први факултети”²⁸⁾. Мислило се чак и на институционализовање поља друштвеног живота од опште националне културе²⁹⁾, па је нпр. дат полет друштву Српске словесности, 1844. основан је Народни музеј, а 1853., Народна библиотека. Илија Гарашанин, министар унутрашњих послова, објављује “Начертаније”³⁰⁾ тј. програм спољне и унутрашње политике Србије, што је била својеврсна потврда снажног узрастања свести о националним интересима.. Ипак, Србија је и у то време, као и увек до тад, огромном већином свог становништва, пре свега, сељачка земља. Градови су, дакле, још увек изразито малобројни. Ипак, од чиновника, трговаца и чланова прве генерације придошлих повратника са школовања у иностранству полако се развијају обриси будуће грађанске класа, а самим тим и рудиментарних облика грађанске (само)свести. Тај тренутак је уједно и родно место дубоког социјалног расцепа који ће дати својеврсни печат свим будућим настојањима модернизације Србије. Увек већинска ауторитарна и традиционална сељачка

успех, занимљиво је, и песнички приказао у свом епу “Бој силе са законом” у којем закон, на крају, славодобитно и неминовно триуфанује над силом и самовољом. Видети у: Суботић, Милан, *Срицање слободе, Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Ниш: Градина, 1992, стр. 24–31.

23) Ђоровић, Владимир, *Историја српског народа III*, Београд: Арс Либри, 1997, стр. 143.

24) Милићевић, Јован, *Историја српског народа, V-1: Србија 1839-1868*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 268.

25) Исто, стр. 266.

26) Исто, стр. 267.

27) Исто, стр. 266.

28) Ђоровић, Владимир, *Историја српског народа III*, Београд: Арс Либри, 1997, стр. 145.

29) Исто

30) Исто, стр. 147-149.

Србија испоставиће се као снажна брана несхватања и препрека свим модернизацијским и еманципаторским покушајима постепено јачајуће грађанске Србије.

Ипак, знатност друштвених промена кретала се у правцу постепеног усвајања западних вредности које у Србију половине XIX века доноси прва генерација српске омладине школоване у иностранству. Иако је малобројна српска интелигенција, заједно са једним бројем чиновника и богатих трговаца, инсистирала на школовању женске деце, мишљење сељачке Србије било је да женској деци не треба школа јер “неће бити ни трговци, ни попови”³¹⁾. Ипак је, исте 1844 године донетим законом о школама по први пут у Србији, уведена могућност школовања и женске деце (до душе у одвојеним школама). Прва јавна женска основна школа основана је у Параћину 1845. године, а друга у Београду, наредне 1846. године.

Крупне промене су увек праћене кризама. Уз раслојавање на политичкој сцени, деломичну олигархизацију све више бирократске власт и снажну политичку кризу, на крају 50-их година XIX века кулминирала је и тешка привредна и друштвена криза која се манифестовала, пре свега, у незадовољству на селу која су у том тренутку чинила преко 90% насеља у земљи. Конкретна сељачка незадовољства била су посебно велика кад је реч: о распадању ригидних традиционалних патријархалних односа на селу³²⁾; затим, о тешкоћама које су настале услед све већег продирања новчане привреде у средину, донедавно искључиво ограничену на облике натуралне привреде; најзад, поводом тешкоћа прилагођавања даљим променама карактера месних власти. Осим тога, постојало је опште незадовољство неефикасношћу судовима, а држава је била у сталној финансиској кризи, на прагу банкротства, тешко успевајући да подмири захтеве већ нараслог чиновничког слоја који је имао све обимнији бирократски апетит.

ПЕРИОД ДРУГЕ ВЛАДЕ МИЛОША И МИХАИЛА

Уставобранитељски режим и са њим владајућа династија, морали су устукнути под оваквим притиском, а посебно од тренутка кад су против њих јединствено устале и либерална и конзервативна опозиција на ткз. Светоандријској скупштини из 1858. године. На власт су поново дошли Обреновићи, а то је значило реafir-

31) Исто, стр. 52.

32) Овде се мисли, пре свега, на распад и деобу породичних задруга као традиционалног оквира сеоске породичне пољопривредне организације и производње

мацију апсолутистичке владавине. Милош, по старе дане није ни могао да буде другачији, а Михаило је држао да његова лична владавина треба да буде просвећени апсолутизам, што је по његовом дубоком уверењу био једини начин да се српска држава и друштво приближе европској породици развијених народа. И мимо, и упркос њиховог апсолутизма, овај период је Србији ипак донео извесне еманципацијске искоракe у односу на претходно стање њеног друштва и државе.

Светоандрујска скупштина је значајна и по томе што су на њој по први пут у јавном политичком животу значајније наступили српски либерали. Ову политичку клику чинила је прва генерација младих људи повратника са студија у иностранству. Њихов непосредан увид у развијеност Запада, те тешњи контакт са рефлексивама револуције из 1848-49 године, имали су значајан подстицај за формирање либералне групације у Србији и појаву првих грађанских облика и актера. “Кардиналне идеје револуције као што су начело народног суверенитета и идеја демократије примане су од стране малобројне школоване омладине са надом да је могуће и српско друштво уредити по овим принципима.”³³⁾ И управо темељ целокупне активности либералне групације на Светоандрејској скупштини, међу којима се у први мах нарочито истицао Јеврем Грујић³⁴⁾, јесте идеја народног суверенитета. Полазећи од ове идеје, по којој суверена власт припада народу, либерали су предложили закон о Народној скупштини као представничком телу српског народа, по којем ова установа, као легитимна, не би имало само саветодавну, већ, у пуном смислу, законодавну функцију.

Као и у залагању за народну сувереност и парламентарну демократију, потпуно у духу оновременог модерног европског либерализма “Грујић је био први који је експлицитно проговорио да угроженост српског народа не долази само споља, већ да је народ истински угрожен и изнутра”³⁵⁾. По његовом мишљењу, изнетом раније у његовом делу “Обзор државе”, “унутрашњу неслободу”, односно ропски положај народа потпомагали су и учвршћивали, “представници христјанства” учећи да је свака власт од Бога, те да

33) Ђуретић, Ненад, *Политички либерализам Владимира Јовановића*, Нови Сад: Удружење за политичке науке, 2004, стр. 40.

34) Видети у: Суботић, Милан, *Срицање слободе, Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Ниш: Градина, 1992, стр. 41-47.

35) Ђуретић, Ненад, *Политички либерализам Владимира Јовановића*, Нови Сад: Удружење за политичке науке, 2004, стр. 48.

“од унутрашњег робства не може беднији народ да се ослободи и ако спољашње стресе”³⁶⁾. Отуда, Грујић у “просвети” види основну претпоставку остварења народних права и освајања унутрашње слободе: “Просвета дакле, и само просвета бијаше, што човека унутрашњег ропства, јарма владе и ових помагача ослободити могаше. Просвећен народ има “свест себе самог, свест достојанства и права свог, те неће туђина јарам да носи, ни своје роб да буде”³⁷⁾.

Консеквентно у овом духу, од 60-тих година XIX века у српском друштву на грађанској сцени почиње да делује један од првака српске либералне мисли у нас, Владимир Јовановић. Искрено настојећи да допринесе модернизацији Србије, иначе један од иницијатора стварања српске либералне странке, он је са својим либералима први у Србији теоријски тумачио и практично промовисао модерне либералне концепте: народне суверености, поделе власти, парламентаризма, слободе, конкуренције, правне државе, јачања средњих слојева, и већег просвећивања народа, републиканизма, итд.

Остало је да о његовом лику и делу сведочи да је међу првима изрекао и залагао се да “*обита воља* има да буде највиши закон и неограничени господар, *суверен* и принцип разумног распореда и деобе власти”³⁸⁾. Под утицајем Милове књиге “О слободи”, која је тада била једна од књига са највећом рецепцијом у редовима српске интелектуалне омладине, Јовановић сматра да “по начелима народног суверенитета све власти извиру из народа и зато су све подчињене општој вољи која влада над свима и извор је јавној власти”³⁹⁾. Поштујући традицију сопственог народа, али бивајући окренут сав мишљу и делом изградњи будуће Србије по узору на земље Западне Европе, Владимир Јовановић је упућивао на демократске елементе *народне самоуправе*⁴⁰⁾ у српском традиционал-

36) Суботић, Милан, *Срицање слободе, Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Ниш: Градина, 1992, стр. 44. Наведени оригинални одломци из Грујићевог “Обзорја државе”

37) Исто.

38) Исто, стр. 53.

39) Симеуновић, Драган, “Рани српски либерализам” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 171.

40) Знатно пре Светозара Марковића и Николе Пашића, Владимир Јовановић је први скренуо пажњу на демократске елементе народне самоуправе у српском традиционалном друштву, а који би могли послужити и у нововековној демократизацији Србије. У чланку: “Српски народ и источно питање” у књизи “За слободу и народ”, штампане 1868. године он каже да су Срби још од прадавних времена живели у племенима у којима је владала демократија и својеврсни народни парламентаризам: “Поглавар је био само извршитељ онога што је сво племе сложено хтело, а своју вољу племе је изјављивало

ном друштву који могу бити од не малог значаја у будућем лакшем прихватању и примању парламентаризма у Србији.. “Ти замеци парламентаризма су се одржали у разним формама ..., сматра Јовановић, и у њима види не само право српског народа на модерни парламентаризам” којег у његово време још није било, “већ и бржу могућност за његово прихватање код Срба него код оних народа у којима нема очуваних демократских традиција”⁴¹⁾.

“Полазећи од кантовски формулисане идеје слободe и достојанства човека (“да Србин свагде и на сваком месту остане самом себи целъ, а никада и нигде да не мора унизити се до средства и оруђа туђе ђуди”, као у дотадашњем стању у Србији, Јовановић наглашава да особита брига Велике Скупштине мора бити да се уставом прогласе и ујемче слободe и права сваког Србина. Потпуно у духу модерне либералне индивидуалистичке филозофије и политичке теорије тога времена у Западној Европи, Владимир Јовановић каже да “слобода у моралном и духовном погледу значи: моћ, способност бирања, способност одређевања самог себе; а у друштвеним, и нарочито политичким односима она значи моћ, способност, али уједно и право бирања. Као друштвена, а не само природна категорија, слобода није апсолутна да свако ради шта му се допада већ је омеђена моралом који људима поставља границу да чине све што је праведно и добро. Морал”, истиче Јовановић, “слободу не оставља само на нивоу права, већ је уздиже до дужности према себи и друштву”. По њему управо “у том сплету слободe и морала лежи тајна успеха грађанског друштва јер се оно управо оснива на правилу: да свако поштује све и да сви поштују свакога”⁴²⁾.

“Потпуна слобода би” дакле, у тумачењу српских либерала “обухватала слободу личности, привреде и сопствености, савести и вероисповести, мисли и речи, науке и предавања, штампе, као и слободу састанака и удруживања”⁴³⁾. “Поред једнакости у правима

договором у коме је сваки члан његов имао једнако учешће”. Он даље наводи да су “поглавари племена представљали укупан народ и да су договором водили бригу о народним стварима у скупштини која се тада звала веће или збор”. Цитирано према: Симеуновић, Драган, “Рани српски либерализам” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 127.

41) Симеуновић, Драган, “Рани српски либерализам” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 127.

42) Исто, стр. 180.

43) Суботић, Милан, *Срицање слободe, Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Ниш: Градина, 1992, стр. 52.

и дужностима, људи треба да буду “једнаки у слободи”, тј. слобода треба да буде “једнака за све и свакога” ... Она је могуће једино ако сви грађани учествују у власти и ако је њихово право учешћа једнако⁴⁴⁾.

По свему судећи изгледа да су либерали били и под значајним утицајем дарвинистички схваћеног прогреса у смислу еволутивне борбе за опстанак и то посебно у светлу класичног либералног тумачења конкуренције и утилитаристичког гледања на значај концепта личне користи. “Конкуренција или слобода привреде јест, по нашем уверењу, неопходни услов за усавршавање, за множење добра, и за правично поделење њихово⁴⁵⁾”, каже Владимир Јовановић и наставља да у духу класичног либерализма уздиже конкуренцију на пиједестал свемоћног чиниоца друштвеног прогреса. Окосница одвијања сваке конкуренције је лични интерес и зато је он за либерале први и главни покретач свих покретача друштвеног развоја.

Из овог периода остало је забележено да су либерали и Јовановић као први међу њима имали своје специфично гледање и на “правну државу” и право. Будући да су за њих правда и право исто, њихово залагање за поштовање уговора који обезбеђује опстанак друштва своди се у крајњој линију на захтев за владавином закона, односно правном државом. О либералском ставу поводом овог питања говори и њихово одређење правде. По њима: “Правда је повезана и са слободом и са моралом јер је то морална врлина која се састоји у поштовању права другог и признавању свакоме онога што му припада, а остварује се у складу са моралним императивом: свакоме своја слобода.”⁴⁶⁾

Једна од најважнијих компоненти у учењима српских либералних идеолога било је настојање да се нађе образац којим би се превазишле класне разлике и ујединиле “снаге народа”. Такав један образац био би укидање свих сталешких подела и давање политичких права свим грађанима, како је то учинила француска револуција. Надаље, идеал коме треба тежити, по мишљењу српских ли-

44) Исто, стр. 55.

45) Јовановић, Владимир, *Политички речник, св. А, део II*, стр. 124. Наведено према: Симеуновић, Драган, “Рани српски либерализам” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 128.

46) Јовановић, Владимир, *За слободу и народ*, стр. 3-4. Наведено према: Симеуновић, Драган, “Рани српски либерализам” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 181.

берала, јесте капитализам који подразумева “укидање крајности у богатству и сиромаштву и јачање средњих друштвених слојева”⁴⁷⁾.

Најбитнији услов за успешан преображај друштва који треба да избави човека из немаштине, неслободе, духовних и политичких спутавања, понављају и наглашавају српски либерали, јесте стално унапређивање науке и просвете. “Само уз помоћ знања и васпитања могу се у борбу за слободу и напредак укључити све снаге друштва”⁴⁸⁾. У том смислу, као општа места идеологије српског либерализма, први пут налазимо и развијену идеју потребе ослобођења жена⁴⁹⁾ из стега патријархалног српског друштва.

Код либерала се у нас први пут јавља и антимонархистичко тј. прорепубликанско расположење. По Владимиру Јовановићу монархије нису подесне за потпуни развитак демократије зато што је ауторитет монарха у супротности са суверенитетом народа, а уз то лако може да одведе у апсолутизам који је у потпуној супротности са идејом слободе и либералног друштва. О овоме сведочи и чињеница да је “узор за будућу српску републику налазио у уређењу Швајцарске и САД”⁵⁰⁾.

За постепеност еманципацијског хода српског друштва од средине друге половине XIX века нарочито значајну улогу имала су и нека удружења, зачеци српског цивилног друштва. Године 1866., у Новом Саду, основано је удружење “Уједињена омладина српска”. Окупљало је цвет српске интелигенције, а идеали од којих се полазило били су на трагу италијанског националисте Мацинија, и његове тезе да су “национализам који значи спољашњу слободу, и либерализам, који значи унутрашњу слободу, нераздвојни и да само онај народ који ужива унутрашњу слободу, јесте у стању радити на ослобођењу оних својих делова који су под туђинском влашћу”⁵¹⁾. Ово удружење, под вођством Светозара Милетића, најкрупнијег либералног патриоте тога времена у Војводини, изразито романтичарске провенијенције, окупљало је напредну омладину, либерале и социјалисте, а циљ му је, између осталог, био унапређење српске

47) Попов, Чедомир, *Историја српског народа*, V-1: Србија 1868-1878, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 313.

48) Исто.

49) Исто.

50) Симеуновић, Драган, “Рани српски либерализам” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 171.

51) Јовановић, Слободан, “Из историје и књижевности”, II у: *Сабрана дела*, Београд: БИГЗ, 1991, стр. 549.

културе и њено приближавање европској породици народа. На његовим скупштинама се такође отвара и проблем “женског питања”. У кругу ове интелектуалне климе делују и Драга Дејановић, прва српска феминисткиња и Светозар Марковић⁵²⁾, први српски социјалиста. Непоречива је њихова заслуга што су у идејне и политичке токове у Србији увели и оригиналне феминистичке идеје, третирајући женско питање као нераздвојни део демократизације и ослобађања целокупног друштва од свих врста ограничености.

Економски, до краја 60-их година XIX века, Србија је још увек привредно изразито неразвијена пољопривредна земља, са непотпуно изграђеним робно-новчаним односима, недовољно продуктивном пољопривредом, заосталим занатством и без модерне индустрије и саобраћаја, у којој се једино трговина нешто интензивније развија. “Најважнији разлог заостајања индустрије био је недостајање капитала. Српско финансијско тржиште било је уско и оскудно; заправо, оно се 60-их први пут и јавља у иоле организованом облику, првенствено захваљујући напредку трговине ... (сходно чему – подвукао С. Ј.) је најзначајнија појава у развијању капиталистичког новчаног тржишта Србије било оснивање Прве српске банке 1869. године”⁵³⁾. Зато се може рећи да је трговина тих година једина од привредних грана која у највећој мери доприноси развоју капитализма у Србији, и да главну снагу грађанске класе представља управо трговачка буржоазија која је постајала један од водећих и најутицајнијих слојева друштва. Малобројан, али доста утицајан грађански друштвени слој недовољно издиференциране капиталистичке социјалне структуре чинили су чиновници и интелигенција. Радничка класа још није постојала, јер није ни било озбиљне индустрије, а у огромној маси сељака издвајали су се ретки богатији сеоски домаћини који би као својеврсни узор осталима имали понекад и немали утицај на локално рурално јавно мњење што су ови често и користили, најчешће као вође мишљења (леа-дер опинион), у политичке сврхе.

52) “Чини се готово невероватним да је спис “Потчињеност жена” (Ц.С. Мил) код нас први пут преведен још 1871. године под насловом “Потчињеност женскиња”, дакле, свега две године после објављивања у Енглеској (1869). Сва је прилика да је током боравка у Швајцарској, Светозар Марковић дошао до овог текста И 1870. године га донео у Србију. Поуздано је да је иницијатива да се овај текст објави била његова” - подвукла Даша Духачек у предговору: Мил, Џон Стјуарт; Мил, Херијета Тејлор; *Расправа о једнакости полова*, Београд: Филип Вишњић, 1995, стр. 16.

53) Исто, стр. 307.

Насупрот колективистичком идентитету српског сељака освешћеног само до мере снажног патријархалног битисања, друштвена и колективно-психолошка клима нарастајућих градова, младачком урбанашћу свога духа наметала је императив напредног либералног индивидуализма, самим тим и свеснијег и рационалнијег колективног битисања, те је тако остварена претпоставка за низ промена у друштвеној структури које су реверзибилно поново вршиле притисак на (буђење)отпочињање процеса освешћење и све масовније увођење рационалних елемената у токове друштвеног и колективно – психичког живота целе нације.

ПЕРИОД ВЛАДЕ МИЛАНА И АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

После убиства Михаила, на престол долази Милан, али најпре у име њега намесништво чија политика је била део компромиса између либерала и конзервативаца. У периоду 70-их и нарочито 80-их долази до јасније диференцијације политичких опција у Србији, те се може рећи да је у овом периоду остварена значајнија плурализација политичког живота у Србији. Исто тако, и економија полако добија своје финансијске изворе, те се према томе покрећу и нови капацитети индустријске производње. Све то, допринело је у овом периоду извесном смањивању драстичности заостајања Србије за модерним друштавима каква су у том периоду постојала у Западној Европи.

Године 1869. либерали, на чије чело се ставља Јован Ристић и за њим Стојан Новаковић, улазе у владу са конзервативцима, и управо као последица тог њиховог компромиса, непринципијелности и одрицања од истрајавања на целовитом првобитном демократском корпусу либералних идеја, донешен је нов Устав. Он је био нека врста нагодбе конзервативаца и либерала у којој су либерали заварани обећањима и личним уверењем да је компромис неминован да би се значајније промене са релативно кратком задршком ипак могле убрзо знатно опсежније покренути. Тако је нови Устав донео умерен и ограничен либерализам са проширењем права народног представништва и поделом власти, наспрам чега је још увек чврсто стајао владар и централистичка држава са снажном извршном власти. Народна скупштина се састојала од $\frac{3}{4}$ бираних и $\frac{1}{4}$ од кнеза постављених посланика и у значајној мери је била претпостављена првенству воље кнеза. Ипак, “мора се рећи

да је овај устав, (без обзира на критике са свих страна – подвукао С. Ј.), представљао крупан корак у политичком развоју Србије у XIX веку. Његов значај био је двострук. Прво, тек њиме је први пут у новијој историји Србије ограничена моћ владара тако што је власт подељена између владара и народног представништва. Тиме је Србија конкретно кренула да се развија у парламентарну демократију западноевропског типа. Друго, тек овим Уставом Србија једностраним актом коначно онемогућила Султана да се меша у унутрашње послове⁵⁴⁾.

Тих година у Србији се управо развија снажније и социјалистички покрет Светозара Марковића, и радикална странка Николе Пашића.

У позиционирању и формирању социјалистичке и комунистичке идеологије у нас, велики утицај је остварила и руска мисао идеолога овог покрета, али и велики број младих интелектуалаца који су, студирајући у Западној Европи, дошли у сусрет са тамошњом социјалистичком литературом, те са одјецима Париске комуне, I и II Интернационале. Међутим, “алфа и омега” успостављања социјалистичке и комунистичке идеје у Србији јесте личност и дело Светозара Марковића. Он је први у Србију донео идеје Маркса, Бакуњина, Чернишевског, Прудона и осталих дојена социјалистичке мисли тога времена. Први је у јавном животу Србије почетком 70-их година XIX века заговарао залагање за остварење самоуправе, народног суверенитета и непосредне демократије, као и захтев да сва права у друштву буду заснована на раду, а не на својини. По његовом мишљењу, ове промене ће бити могуће када се изврши национализација којом би се укинула приватна својина над земљом и установила општинска. Његова идеја социјалне правде сводила се на захтев да “сваки члан народа живи својим сопственим радом, а не на рачун другог, и у исто време да цео народ ујамчи сваком свом члану образовање и оруђе за рад, без чега је немогућ развој способности човека”⁵⁵⁾. Како у то време у Србији нема ни индустрије ни радника, он најмногобројнији сељачки рад види као подјармљени, експлуатисани, те за разлику од Маркса, иако не искључује раднике, он револуцију у Србији види

54) Попов, Чедомир, *Историја српског народа*, V-1: *Србија 1868-1878*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 337.

55) Марковић, Светозар, *Сабрани списи*, књ. 2, стр. 43-44. Наведено према: Симеуновић, Драган, “Револуција + Партија = Федеративна држава” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 345.

као револуцију пролетеризованог сељаштва. Раднике је настојао да окупи у струковна удружења, али не и у своју социјалистичку групу, полазећи од сазнања о ниском степену њихове свести и од њиховог непознавања теорије социјализма. И поред залагања за револуцију, сматрао је да “није могуће силом наметнути социјалистички строј”⁵⁶). Он даље наводи: “По моме схватању сила се може употребити само за негацију, на обарање старог друштва, али организација новог друштва не може се остварити насиљем, против воље већине”⁵⁷). Зато мањину социјалистичких интелектуалаца види као акционо језгро социјалистичке партије чији је задатак осветљивање маса и историјска иницијатива за друштвени преображај, јер “народ неће дотле узети” револуционарну “иницијативу, докле год не буде свестан: шта треба да ради, и како треба да ради”⁵⁸).

Што се тиче радикала, сам Никола Пашића је донекле поникао на трагу сарадње са Марковићем, од кога је и идеја о радикалним реформама преузета да би се по њој назвала партија. Иако су се радикали врло брзо одрекли својих социјалистичких корена и изјаснили се за искључиво парламентарне начине политичке борбе, у њиховој политичкој концепцији социјални аспект увек је имао значајно место. Тако, за њих “држава правде подразумева праведну расподелу државних терета, пре свега путем увођења прогресивних пореза на рачун “класе богатих”⁵⁹). Инсистирајући да је једини суверен народ и да њему треба да припада сва власт, радикализам радикала се састојао управо у залагању за државу у којој народ сам треба да управља. Насупрот идеји либерала о Народној скупштини као представничком телу српског народа, идеји коју су по сопственом признању донекле сами либерали изневерили, радикали, отворено и гласно, у народу (међу сељацима) разумљиво, развијају идеју народне самоуправе. Из њиховог објављеног нацрта устава који је објављен у јавности тога времена, види се да Радикална странка чак потпуно предлаже напуштање система глобалне управе као облик политичке организације друштва, свводећи га на систем ло-

56) Марковић, Светозар, “Остварење социјализма” у: *Стража*, Нови Сад: 1878, стр. 197. Наведено према: Симеуновић, Драган, “Револуција + Партија = Федеративна држава” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 328.

57) Исто

58) Марковић, Светозар, *Сабрани списи, књ. 1*, стр. 109. Наведено према: Симеуновић, Драган, “Револуција + Партија = Федеративна држава” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 337.

59) Симеуновић, Драган, “Савршени државник и (не)довршена држава” у: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000, стр. 480.

калне самоуправе⁶⁰). “Реч самоуправа, управо и постаје крилатица новог покрета; тим ће се именом назвати и први и најважнији будући орган странке”⁶¹). Њихов главни политички програм био је у подизању и укључивању сељака у политички живот, у упрошћавању управе и омогућавању најширим слојевима учешће у јавном животу путем увођења уставних одредби о општинским и другим врстама народне самоуправе. Захваљујући сељаку разумљивом политичком говору и супротстављању даљој бирократизацији административних служби, већ “од 80-их година XIX века, радикализам је био најмоћнији чинилац у политичком животу земље”⁶²).

Поред развоја класичног конзервативизма и либерализма, социјализма и народњачког радикализма, у Србији се упоредо са идејном диференцијацијом ових идеологија снажно, као саставни део сваке од ње, развија родољубиви национализам. Реч је о неподељеном јединству узрастајуће самосвести читавог српског народа о потреби националног ослобођења. У том смислу није било претераних разлика ма о којем од поменутих идеолошких праваца да се радило.

У таквој политичкој клими, потврду узрасле колективне свести, потпуно у духу романтизма, представља свесни напор читавог народа у борби за национално ослобођење и уједињење. После ратова са Турском 1876-78. године, и ослобођењем дела своје националне територије, Србији је коначно на Берлинском конгресу 1878. године призната потпуна самосталност. Због политичких прилика и препрека Великих сила, борба за потпуно заокруживање српског нациума била је, доведена тек до пола пута, одгођена, али је битно напоменути да је својом романтичном националном свешћу српски национални корпус напоскон снажно инклинирао и стадијуму развијене идеологије националне самосталности и целовитости.

После стицања независности, може се рећи да Србија и на економском плану граби напред, ка индустријализацији. Иако је у том смислу у огромном заостатку за Западном Европом, индустријски развој који се у њој збива током последње две деценије XIX века за њу је изузетан успех, јер је до скоро индустријска производња у њој била права реткост. “Што се тиче радне снаге која је непосредно радила у фабрикама, она се средином 90-их година рачуна на 6000 радника. Међутим, ако се урачуна радна снага и оних при-

60) Исто, стр. 484.

61) Ћоровић, Владимир, *Историја српског народа III*, Београд: Арс Либри, 1997, стр. 233.

62) Исто, стр. 234.

вредних грана које су биле у тесној вези са индустријом ... онда би се могло израчунати да је српска индустрија у то време обухватала око 50000 људи.⁶³⁾ Долази до првих страних инвестиција, посебно у рударству које се под овим околностима нарочито развија. Захваљујући либералнијој економској политици и трговина се у последњим деценијама XX века посебно развијала. Растао је промет и пољопривредних и индустријско занатских производа, како на унутрашњем, такође исто и на спољњем плану, тако да је трговина постала једна од најзначајнијих привредних грана у Србији. “Пораст опште привредне делатности, а посебно повећање робног промета, утицали су повољно на развој новчаног тржишта.”⁶⁴⁾ У Србији тих година ничу многобројне банке, кредитни заводи, штедионице, а 1883. године основана је и Народна Банка. Од 1884., кроз Србију се гради мрежа магистралних пруга. С друге стране, овај период ни за село, које је још увек чинио 95% становништва целе Србије, није био исувише лош, јер инокосни сељак уситњеног поседа, иако није успевао да осавремени свој рад, успева да екстензивно повећа пољопривредну производњу, те је Србији тих година чак и преостајало да део производа и извезе.

Круна напретка је и потпуно либерални Устав из 1888. који је народу дао широке слободе, а Народној Скупштини пун ауторитет. Она је, изражавајући пуну народну вољу, постала с владарем равноправни политички чинилац и имала је законодавну снагу да у српски политички и друштвени живот уведе пун систем одговорности, како управљача који владају у име народа, тако и народа који бира управљаче да га репрезентује. По мишљењу Драгић Алекса, који је своје мишљење о овом уставу изнео у књизи: “Развој парламентаризма у Србији у XIX веку”, “Устав из 1888. био је један од најлибералнијих устава у то време у Европи. У суштини он је: 1) јасно успоставио парламентарни систем; 2) снажно штитио грађанска права и признао одређену политичку власт органима месне управе. По неким питањима његови творци су били под утицајем белгијског устава... Што се тиче грађанских права Устав је био сасвим јасан, нарочито по питању слободе штампе. Забрањивао је цензуру или било који други начин одређивања шта се сме штампати, а шта не. Такође, забрањивао је административне опомене, и уопште следио је белгијски пример одговорности за

63) Попов, Чедомир, “Привреда, друштво и политика” у: *Историја српског народа VI-1*, Београд: Српска књижевна задруга, 1983, стр. 11.

64) Исто, стр. 17.

оно шта се штампа. Поред тога, Устав је гарантовао независност судства и забранио је оснивање преких судова.⁶⁵⁾ По први пут, “изборни систем удешен је тако како ће се што боље спречити мешање полиције: на место посредних избора у окрузима дошли су непосредни; на место јавног гласања, тајно⁶⁶⁾. Што је најважније, изабрана Скупштина је по први пут била народна (сељачка) у дословном смислу речи.

Као против тежа либерализму устава, у први мах, ауторитарност и склоност ка самовољи Обреновића била је јача, па је Устав суспендован већ 1893. године. У амбијенту државног удара и самовољне личне власти Александра Обреновића, до краја века Србију су потресале снажне унутрашње политичке кризе које су погађале и све друге области друштвеног живота. Требало је 10 година да кулминација кризе досегне отворено, конкретно антидинастичко деловање. Свеопште незадовољство кулминирало је мајским превратом 1903. године. Коначен је збачен аутократски владар, престо је заузела стара/нова династија Карађорђевића, а први знак новоуспостављајућег либерално-демократског поретка било је поновно ступање на снагу Устава из 1888. године.

Sasa Jovancevic

MODERNIZATION OF SERBIAN SOCIETY IN 19TH CENTURY

This work, considering the complexity of the broader social and historical periods of development, provides a concise analysis of the modernization of Serbian society in the context of political dynamism of some nineteen centuries long process of political changes.

It is therefore, about gradual transformation of the dominant patriarchal and traditional Serbia in to society that gradually turns its development to new foundations, constructions of modern values and institutions that already exist in Western Europe.

In the political sense Serbia, considering of that from where we started at the beginning of 19th century, made at the end of that century really impressive result of modernization. Constitution of 1888, and 1903, established a formal institutional structure as well as in Western Europe at the same time, so that in Serbia officially confirmed: the full

65) Драгић, Алекс, *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*, Горњи Милановац: Дечије новине, 1989, стр. 97.

66) Јовановић, Слободан, “Политичке и правне расправе” у: *Сабрана дела: том II*, Београд: БИГЗ, 1990, стр. 36.

authority of the National Assembly with legislative power, judicial independence, political authority of the local government bodies, civil rights, press freedom, direct election, secret voting... as with the establishment of modern political parties creates assumptions for further strengthening of democratic institutions.

However, it is evident that modernization in Serbia at the end of 19th century has more formal than substantial and essential meaning. Namely, in order to truly implement a modern state structure it is required and widely accepted democratic political culture of civic provenance is needed to become a nucleus of modern society – that basically will probably not be achieved for a long time.

In society with dominantly prevailing rural population the modernization has staid substantially problematic process due to the fact that traditional values had continued exclusive directing of life.

Key words: society character, social structure, collective consciousness, political culture, social development, tradition, authoritarianism, modernization, liberalism, conservatism.

ЛИТЕРАТУРА

Ђоровић, Владимир, *Историја српског народа III*, Београд: Арс Либри, 1997.

Драгић, Алекс, *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*, Горњи Милановац: Дечије новине, 1989.

Ђуретић, Ненад, *Политички либерализам Владимира Јовановића*, Нови Сад: Удружење за политичке науке, 2004.

Јовановић, Слободан, “Политичке и правне расправе” у: *Сабрана дела: књига 2*, Београд: БИГЗ, 1990.

Јовановић, Слободан, “Из историје и књижевности”, у: *Сабрана дела, књига 8*, Београд: БИГЗ, 1991.

Јовановић, Слободан, “Уставобранитељи и њихова влада“, у *Сабрана дела. књига V*, Београд: Геца Кон, 1938.

Јовановић, Слободан, “Друга влада Милоша и Михаила Обреновића“, у *Сабрана дела. књига VI*, Београд: Геца Кон, 1938.

Симеуновић, Драган, *Нововековне политичке идеје у Срба*, Београд: Институт за политичке студије, 2000.

Стојанчевић, Владимир, *Историја српског народа, V-1: Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981.

Суботић, Милан, *Срицање слободе, Студије о почецима либералне политичке мисли у Србији XIX века*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Ниш: Градина, 1992.

Мишковић, Милић (приредио), *Сретенски устав*, Београд: Службени гласник, 2003.

Милићевић, Јован, *Историја српског народа, V-1: Србија 1839-1868*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981.

Ивић, Павле; Кашић, Јован; *Историја српског народа V-2: Културна историја Срба у XIX веку*, Београд: Српска књижевна задруга, 1983.

Попов, Чедомир, *Историја српског народа, V-1: Србија 1868-1878*, Београд: Српска књижевна задруга, 1981.

Овај рад је примљен 17. јануара 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 11. фебруара 2010. године.

